

Journal of Nobility Studies

VIRTUS

20 | 2013

Steven Thiry*

Heraldiek herbekeken?

Het adellijke wapenschild als familiale strategie in de Nederlanden

256

Redmer Alma, Conrad Gietman en Albert Mensema (red.), *Adel en heraldiek in de Nederlanden. Adellijke identiteit en representatie. Opstellen aangeboden ter gelegenheid van het afscheid van jhr. Arnold Gevers als archivaris bij het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle op 2 november 2012*, Adelsgeschiedenis, X (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2012, 360 p., ill.)

De beeldtaal van het wapenschild wordt in het collectieve bewustzijn onlosmakelijk geassocieerd met adellijke voorrechten en pretenties. In Frankrijk was het na 1792 de aanleiding voor een grootschalige, door de revolutionaire overheden uitgeschreven campagne van seculier iconoclasmé, die na de afschaffing van de feodale standenmaatschappij ook alle materiële restanten van adellijke en royalistische superstitie uit de openbare ruimte wilde zuiveren. Gelijkaardige destructies van wapenschilden vonden eveneens plaats in de Bataafse Republiek en in de door Frankrijk bezette gebieden, waar het radicale gedachtegoed zich snel verspreidde. Deze ingrijpende, publieke acties hadden een enorme weerslag op het elitaire imago van de heraldiek en kleuren tot op de dag van vandaag populaire opvattingen over het thema. In die hoedanigheid gold het lange tijd als een pompeus en zelfs enigszins lachwekkend tijdverdrijf van een ijdele aristocratie die het steeds moeilijker had om de veranderende sociale realiteit onder ogen te zien. De historische wetenschap klasseerde de studie van heraldiek en haar iconografische parafernalia onder de hulpwetenschappen, als een aanknopingspunt voor de identificatie van artistieke mecenasen of de ontcijfering van bezegelde documenten. Voor de meeste twintigste-eeuwse historici was zij door haar vermeende associatie met de toplaag van de maatschappij slechts in zeer beperkte mate relevant.

Een bescheiden academische interesse voor heraldiek als een op zichzelf staand sociaal

* University of Antwerp – steven.thiry@uantwerpen.be.

257

Rouwbord voor Margaretha Sophia Reiniera van Coeverden uit 1779 met het alliantiewapen Van Rechteren-Van Coeverden in de Grote Kerk te Almelo (*afbeelding uit besproken boek; foto John Töpfer*)

en cultureel fenomeen kwam er onder impuls van de Franse Annales-geschiedschrijving en haar pleidooi voor een brede *histoire des mentalités*. Geïnterpreteerd in het licht van middeleeuwse sociale codes die tot ontwikkeling kwamen binnen een Europese context van verschuivende smaken en culturele sensibiliteiten, wist het onderwerp slechts een plaatsje op de onderzoeksagenda te veroveren door uitdrukkelijk te benadrukken dat heraldiek van oorsprong geen exclusieve adellijke aangelegenheid was. Men beschouwde het als de logische uitkomst van een dynamische samenleving op zoek naar instrumenten om individuele en corporatieve, en later familiale, identiteiten vorm te geven. Vanaf de vijftiende eeuw zou

dit systeem verstarren door vorstelijke regelgeving, een beperkte vrijheid van compositie en een overdreven aandacht voor externe ornamenten, die nu wel exclusief aan adeldom werden gelieerd. In haar (vroeg)moderne variant bleef heraldisch onderzoek beperkt tot een alternatief circuit van liefhebbers, genealogen en professionele heraldici die een indrukwekkende hoeveelheid aan informatie verzamelden in echter beperkt toegankelijke, geïsoleerde en sterk gefragmenteerde publicaties. Afgezien van de relevante neerslag van feitelijkheden en de analyse van vormkenmerken overstijgt het gros van deze bijdragen nauwelijks een descriptief niveau.

258

De hier te bespreken bundel tracht het aandeel van de heraldiek binnen adellijke representatievormen te herwaarderen. Het sluit daarmee aan bij een zeer recente belangstelling om wapenkunde en wapenkunst als een historisch fenomeen te integreren in uiteenlopende sociale, politieke en culturele onderzoeksperspectieven. Deze prille paradigmaverschuiving is het gevolg van grofweg twee belangrijke evoluties. Enerzijds heeft de doorbraak van de *New Cultural History* en de invloed van de antropologie de interesse gewekt voor symbolische tekensystemen als instrumenten van sociale en politieke communicatie, als vormen van distinctie en zelfs als performatieve bouwstenen van maatschappelijke hiërarchie. Anderzijds hebben gelijkaardige historiografische tendensen, met hun nadruk op nieuwe thema's als verwantschapsstructuren, visuele cultuur, representatie en identiteit, de traditionele adelsstudie en dynastieke geschiedenis grondig gerehabiliteerd en gerevitaliseerd. Het huldeboek voor jhr. Arnold Gevers, naar aanleiding van diens afscheid als archivaris bij het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle en onder redactie van Redmer Alma, Conrad Gietman en Albert Mensema, beoogt een brug te slaan tussen beide benaderingen. Als het tiende deel in een reeks met monografieën en bundels uitgegeven door de Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis, in samenwerking met het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, positioneert het zich op de intersectie van deze innovatieve tendensen. In hun inleiding definiëren Redmer Alma en Conrad Gietman heraldische uitingen als de bij uitstek visuele expressie van het besef van geslachtsidentiteit. Sinds hun inceptie kenden (familie)wapens een sterke symbiose met adeldom en dienden ze voornamelijk om individuen 'te onderscheiden en de adellijke identiteit zichtbaar te maken'. Het tekenstelsel wordt expliciet getypeerd als een dynamisch en gevarieerd geheel van representatievormen dat voortdurend werd 'herijkt' en gecontextualiseerd (p. 11). De bundel belooft een uitgebreid spectrum aan zulke heraldische strategieën bloot te leggen. Tegelijkertijd blijven een aantal bijdragen sterk schatplichtig aan de erg feitelijke benadering die voornamelijk de 'identificatie' van heraldische attributen en genealogische structuren vooropstelt. Af en toe bekruipt de lezer dan ook het gevoel dat er enkele interessante kansen zijn blijven liggen.

Het dient opgemerkt te worden dat de titel van het boek *Adel en Heraldiek in de Nederlanden. Adellijke Identiteit en Representatie* enigermate misleidend is, en wel om twee redenen. Naast de overigens zeer heldere doch beknopte introductie door Redmer Alma en Conrad Gietman, bevat het verzorgde boek vijftien sterk uiteenlopende bijdragen waarvan de nadruk hoofdzakelijk ligt op de Noordelijke Nederlanden en de Verenigde Provinciën. Adellijke geslachten uit Overijssel, voor de geschiedenis waarvan kan worden teruggevallen op de collectie van het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle, vormen het onderwerp van

niet minder dan zeven van de bijdragen. Chronologisch ligt het zwaartepunt bij de late zestiende en vooral zeventiende eeuw. Genealogische reconstructie, die door de meerderheid van de auteurs als structurele opbouw wordt gehanteerd, blikt occasioneel terug naar de vijftiende en zelfs veertiende eeuw. De laatste bijdragen van de bundel trekken het perspectief bovendien open naar de negentiende en twintigste eeuw.

Daarnaast – en naar mijn aanvoelen de tweede reden waarom de titel specifiek mocht – vormt heraldiek niet altijd het hoofdthema van de analyses. Voor sommige auteurs functioneert het inderdaad louter als ‘hulpwetenschap’ bij het samenstellen van een adellijke genealogie, het evalueren van de voorwaarden om als riddermatig erkend te worden (de kwaliteit die toegang verschafte tot de ridderschappen, de colleges die de belangen van edellieden vertegenwoordigden in de gewestelijke Staten van de Republiek) of het identificeren van materiële vormen van identiteitsrepresentatie. Zo gebruikt Jan T. Anema de Friese wapenfiguur van de halve adelaar als een opstapje om familiale continuïteit tussen de twaalfde- en dertiende-eeuwse *nobiles* en de latere ‘hoofdelingen’ aan te tonen. Aan het einde van de zestiende eeuw werd de Friese adel een afgesloten groep, die zich definieerde via patrilineair vererfbare familienamen en wapens (waar er voorheen een grotere variatie bestond). Overtuigend, maar nogal vluchtig, wordt aangetoond hoe de ‘Friese adelaar’ in diezelfde periode fungeerde als een symbool voor de *invented tradition* van de Friese vrijheid, doch qua frequentie in adellijke wapens tussen 1600 en 1800 sterk afnam, wellicht om zich af te zetten tegen ‘eigenerfdenwapens’.

259

Ondanks zulke verscherpte vroegmoderne mechanismen van exclusie hebben enkele auteurs ook uitgebreid aandacht voor de aristocratische ambities van succesvolle burgergeslachten die zich in hun zoektocht naar maatschappelijke erkenning de symbolen van de adellijke representatie toe-eigenden. Dit brengt noodzakelijkerwijze de vraag met zich mee hoe oude adellijke families via traditionele doch non-exclusieve expressievormen hun maatschappelijke distinctie konden hooghouden. Op het vlak van familiale heraldiek was het antwoord tweeledig. Enerzijds was er de uitbreiding van externe ornamenten, helmen, rangkronen, schildhouders en motto’s die als bekrachtiging van de adellijke status en de illustere familiegeschiedenis van de drager moesten dienen. In een tegengestelde redenering kon net de vereenvoudiging van die stukken, figuren en indelingen van het schildveld als een uitdrukking van de meest zuivere en roemrijke familiale continuïteit worden beschouwd.

Het overgrote deel van de bijdragen slaagt er slechts in beperkte mate in om het feitelijke kader van de concrete casestudie te overstijgen en conclusies te trekken die meer algemeen van toepassing zijn. De meeste analyses steunen op doorwrocht archiefonderzoek en ontsluiten daarmee heel wat nieuwe en belangrijke kennis. Meer aandacht voor de conceptuele insteek of de (zij het wel) schaarse historiografische debatten rond heraldiek en adel hadden het volume echter aantrekkelijker kunnen maken voor lezers die weinig vertrouwd zijn met de Overijsselse staatsinrichting, maar wel interesse hebben voor adellijke beeldentaal als dusdanig. Enkele voorbeelden volstaan om dit punt duidelijk te maken. Johan Seekles bespreekt de al dan niet riddermatige status van de Zwolse, rooms-katholieke familie Van Twenhuysen, die in 1467 voor het eerst een volwaardig wapenschild begint te voeren. Wapengebruik wordt hier beschouwd als een argument om het geslacht te typeren als een voorbeeld van aristocratiserend stadspatriciaat. Het wordt de lezer echter niet met-

een duidelijk 'hoe' en 'waarom' het zich aanmeten van een wapen precies die semi-adellijke topgroep 'representeerde'. Jos van den Borne komt voor de eerste helft van de negentiende eeuw dan weer tot de conclusie dat burgerwapens 'vooral op zichzelf lijken te staan en geen voorportaal van adeldom vormden' (p. 308). Is er hier sprake van een duidelijke evolutie? Een ander voorbeeld is de overigens zeer boeiende iconografische analyse van de symbolische motieven op zeventiende-eeuws Chinees 'heraldisch' kraakporselein, bestemd voor Nederlandse afnemers en verhandeld via Batavia. De meest pertinente vraag, namelijk waarom en vooral op basis van welke voorbeelden de sterk geïsoleerde Chinese producenten Nederlandse provinciewapens schilderden, werpt Lydie van Dijk slechts terloops op in haar besluit (of lieten de eigenaars ze later zelf aanbrengen?).

260

Hoewel niet alle auteurs een sterke methodologische rigiditeit bezitten en tot inzichtelijke conclusies komen over de band tussen visuele strategieën en adellijk zelfbeeld, exclusie en inclusie, worden wel enkele gewichtige thematieken aangeboord die als opzet kunnen dienen voor toekomstig onderzoek. Allereerst is er de vraag naar de 'uniciteit' van de heraldische representatie in de Republiek. In tegenstelling tot andere delen van vroegmodern Europa, bestond er geen officiële instantie of autoriteit die belast was met de toekenning en controle van wapenschilden. Het ontbreken van een vorst kwam ook tot uiting in de afwezigheid van een eenduidig adelsstatuut (Egbert Wolleswinkel). Pas in juni 1814, bij de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, werd een 'Collegie van Heraldie' (de Hoge Raad van Adel) ingericht, dat gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw verantwoordelijk was voor de toekenning en registratie van wapenverleningen, -bevestigingen en -vermeerderingen (Jos van den Borne). Dit vacuüm leek ervoor te zorgen dat de band tussen adel en heraldiek veel minder dwingend was dan elders. In de Spaanse, Engelse en Franse monarchieën – het postrevolutionaire verschoningsmodel ten spijt – ging de schenking en erkenning van wapenschilden door het soevereine gezag steevast gepaard met adelsverheffingen en de juridische vervolging van onrechtmatige usurpaties van adellijke tekens en ornamenten. Zulk symbolisch monopolie in de handen van de staatsautoriteit lijkt in de gedecentraliseerde bestuursvorm van de Republiek nooit echt tot ontwikkeling te komen. Er was sprake van een grote regionale verscheidenheid. Het is maar de vraag of deze flexibiliteit de heraldische strategieën van elites versterkte of juist de draagwijdte van de 'adellijke' representatie beknotte. Aan deze unieke situatie wordt kort gerefereerd in de inleiding (p. 11) en tussen de regels van een aantal bijdragen door, maar het lijkt me wel een van de meest cruciale vaststellingen.

Zoals jubilaris Arnold Gevers aan de hand van Overijsselse opzweringsstaten aantoont, kon heraldisch vertoon vanaf de zeventiende eeuw wel ingeroepen worden als objectief bewijsmateriaal voor de toelating tot Nederlandse ridderschapscolleges en de kloosters in hun beheer. Naast voldoende gegoed zijn (wat neerkwam op het bezit van een havezate) en een aantoonbaar lidmaatschap van de gereformeerde kerk, werden rijkelijk geïllustreerde kwartierstaten aangewend om de familiale afkomst hard te maken binnen een stand die vanaf de zestiende eeuw in toenemende mate de rangen sloot (Arnold Gevers, Jan Wiggers). Gevers benadrukt de cruciale invloed van het Heilig Roomse Rijk, waar een *Ahnenprobe* via de heraldische kwartierstaat al veel langer een voorwaarde vormde om toegelaten te worden tot toernooigezelschappen, domkapittels en stiftten. Dit fenomeen hangt samen met het tweede

sleutelthema van de bundel: het multisemantische en contextgebonden karakter van de heraldische representatie. Terecht benadrukt Redmer Alma dat heraldiek te vaak beschouwd wordt als een verzameling objectieve en normatieve prescripties. Afwijkingen van de norm zijn echter niet noodzakelijk 'foutief'. Doorgaans zit er een veelal bewuste strategie achter. Op die manier ontstaan nieuwe wapencomposities, die specifieke aanspraken verbeelden (p. 52-53) en de *virtus* (deugd) van bepaalde verwanten selectief moeten overdragen (cf. Jan Wigger, p. 223). Edellieden en sociale klimmers fixeren en modifieren – en in bepaalde gevallen vervalsen zelfs overduidelijk – complexe familiegeschiedenissen en de daarin vervatte identiteiten naargelang persoonlijke noden. Visuele wapenkaarten, zoals het in 1663 gepubliceerde Overijsselse voorbeeld bestudeerd door Clemens Hogenstijn, waarin maar liefst 144 riddermatige geslachten werden afgebeeld, trachtten zelfs de constitutie van een geheel geweest en de daarmee samenhangende rol van aristocratische families via een deels gefabriceerde historiciteit vast te leggen.

Tenslotte werden de flexibiliteit en de veelvormige betekenislagen van deze bijzondere vorm van adellijke representatie ook tot uiting gebracht in een ongemeen rijke materiele cultuur. Funerair heraldisch vertoon reproduceerde eveneens familiale eer. Hoewel begrafenissen een uitgesproken particuliere betekenis hadden, etaleerden de in de rouwstoet meegedragen ridderlijke tekens, zoals sporen, handschoenen, vanen, rouwpaard, graftekens, wapen- en rouwborden (die achteraf als blijvende gedenktekens werden opgehangen in het sterfhuis en de kerk) een status die het individu oversteeg en essentieel verschilde van de burgerlijke tegenhanger. Inspiratie vonden riddermatigen bij stadhoudelijke begrafenistoeten (Albert Mensema). Dezelfde vormen van adellijke distinctie en imitatie keerden ook terug in het materiële programma van grafzerken (Redmer Alma, John Töpfer), op monumentale gevels van buitenplaatsen (Marieke de Natris) en in zegels die doorgaans werden beschouwd als de letterlijke 'verpersoonlijking' van hun eigenaars (Norbert J. M. Biezen, Yme Kuiper).

Adel en Heraldiek in de Nederlanden is geen baanbrekende bijdrage aan de herziening van de rol die heraldiek vervulde in de sociale en maatschappelijke processen van de (vroeg)moderne periode. Ook de precieze verstrengeling met andere vormen van adellijke representatie, de verbeelding van identiteit en familiale exclusie blijft alsnog onderbelicht. Daarvoor is de insteek te regionaal, het overkoepelende conceptuele kader te zwak en het genre van het *liber amicorum* te beperkt. De tot nu toe nauwelijks ontwikkelde wetenschappelijke interesse voor het wapenschild maakt het overstijgen van geïsoleerde casestudies een bijzonder moeilijke onderneming. Wel werpen de auteurs van voorliggende bundel een heleboel uiteenlopende, maar relevante vragen op die, zoals de samenstellers ook voor ogen houden, slechts de 'opmaat en aansporing voor meer onderzoek naar de complexe relatie tussen adel en heraldiek' zijn (p. 14). Bovendien bevat het boek een rijke schat aan genealogische en iconografische informatie. Men hoeft maar door de vele prachtige illustraties van kwartierstaten, wapenborden, zegels, grafmonumenten en portretten te bladeren om een goede impressie te krijgen van de veelheid aan dynamische strategieën die in de adellijke heraldiek vervat zit.

20 | 2013

